

Факултет Православни богословски

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

4/46

Веће научних области друштвено-
хуманистичких наука

(Број захтева)

(Назив већа научне области коме се захтев
упућује)

9.3.2022.

(Датум)

ЗАХТЕВ

**за давање сагласности на одлуку о прихватању теме докторске дисертације
и о одређивању ментора**

Молимо да, сходно члану 47. ст. 5. тач. 3. Статута Универзитета у Београду ("Гласник Универзитета", број 186/15-пречишћени текст и 189/16), дате сагласност на одлуку о прихватању теме докторске дисертације:

Секуларизам и хришћанство кроз призму Верске наставе

у Србији

(пун назив предложене теме докторске дисертације)

НАУЧНА ОБЛАСТ

теологија

ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ:

1. Име, име једног од родитеља и презиме кандидата:

Марко (Зоран) Трајковић

2. Претходно образовање (назив и седиште факултета, студијски програм):

УБ ПБФ

3. Година завршетка

претходног нивоа студија: 2017.

2018.

4. Година уписа на докторске студије:

5. Назив студијског програма
докторских студија:

теологија

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ:

Име и презиме ментора: др Зоран Крстић

Звање: редовни професор

Списак радова који квалификују ментора за вођење докторске дисертације:

1. "Il nuovo incontro della Chiesa Ortodossa Serba con la modernità", *Lateranum* 08-LXXIV-3, Рим 2008., 595-605, (ЕРИИ, М 22 – 5)
2. „Historia magistra vitae est“, *Теме, часопис за друштвене науке*, XXXIV бр. 1, Ниш, јануар-март 2010. 239-250 (М 24 – 4)
3. How to preserve and promote the values and the identity of Europe facing globalization?, *Θεολογία*, 3/2011., Атина, 277-281 (ЕРИИ, М 22 – 5)
4. "Faith and/or Culture? Traditional Believers as Pastoral Problem and Challenge", годишња интернационална конференција ЈУНИР-а (Југословенско удружење за научно проучавање религије), рад у целини прочитан на пленарној седници, објављен у целини у зборнику са конференције *Orthodoxy from an empirical perspective*, 153-163 (М 31 – 3)
5. "L'avenir du Christianisme en Europe", *Istina*, Centre d'etudees Istina, Paris, 2011. 37-47 (М 14 – 4)

Обавештавамо вас да је Наставно-научно веће факултета

(назив надлежног тела факултета)

на седници одржаној 17.12.2021. размотрило предложену тему и закључило да је тема подобна за израду докторске дисертације јер садржи оригиналну идеју и да је од значаја за развој науке, примену њених резултата, односно развој научне мисли уопште.

ДЕКАН ФАКУЛТЕТА

- Прилог
1. Одлука Наставно-научног већа о прихватању теме и одређивању ментора
 2. Извештај Комисије о оцени научне заснованости теме докторске дисертације

Напомена: Факултет доставља Универзитету захтев са прилозима у електронској форми и у једном писаном примерку за архиву Универзитета

На основу чл. 28. и чл. 65. Статута Православног Богословског факултета, Научно-наставно веће Факултета на својој 2. седници у школској 2021/2022, одржаној 17.12.2021. године, донело је следећу

ОДЛУКУ

1. Прихвата се извештај Комисије за одобрење теме докторске дисертације **Марка Трајковића** под насловом "Секуларизам и хришћанство кроз призму Верске наставе у Србији", у саставу: **др Александар Ђаковац**, ванредни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду; **др Зоран Деврња**, ванредни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду; **др Растко Јовић**, ванредни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду. **др Далибор Ђукић**, доцент, Правног факултета Универзитета у Београду.

2. Задужује се Служба за студентска питања Факултета да предметни извештај са предлогом и потребном документацијом достави Већу научних области друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду на сагласност.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Кандидат је предао Већу пријаву за израду докторске дисертације.

Веће Факултета оформило је сходно актима факултета комисију за одобрење теме докторске дисертације. Комисија је у благовременом року поднела извештај Већу Факултета.

По разматрању поднетог извештаја, Наставно-научно веће Православног Богословског факултета Универзитета у Београду, донело је одлуку као у диспозитиву.

Доставити:

-Именованом

-Већу научне области УБ

-У досије

-Архиви

ДЕКАН

проф. др Зоран Ранковић

ИЗВЕШТАЈ КОМИСИЈЕ
ЗА ОДОБРЕЊЕ ТЕМЕ ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ
КАНДИДАТА МАРКА ТРАЈКОВИЋА ПОД НАСЛОВОМ
„СЕКУЛАРИЗАМ И ХРИШЋАНСТВО КРОЗ ПРИЗМУ ВЕРСКЕ НАСТАВЕ У
СРБИЈИ“

Дана 16. септембра 2021. године студент докторских студија Марко Трајковић одбранио је предлог теме докторске дисертације под насловом „Секуларизам и хришћанство кроз призму Верске наставе у Србији“, пред Комисијом у саставу: проф. др Александар Ђаковац (ПБФ), проф. др Зоран Деврња (ПБФ), проф. др Растко Јовић (ПБФ), доц. др Далибор Ђукић (Правни факултет Универзитета у Београду).

У Образложењу теме дисертације докторанд Марко Трајковић изложио је садржајно и концизно предмет и циљ истраживања, основне методе истраживачког процеса, те указао на значај и релевантност поменуте теме.

Примарни предмет истраживања јесте феномен секуларизма и његов утицај на просветну мисију Цркве у савременом српском друштву. Секуларно српско друштво је после периода од педесет година атеизације, ушло у фазу такозване „кооперативне одвојености“ између државе и Цркве, али су упркос томе многе дилеме и проблеми још увек актуелни, нарочито када је реч о одржавању Верске наставе у државним школама. Кандидат посебно проблематизује савремене расправе у вези са местом Цркве у јавном животу, јер се неретко заговара њено гетоизирање уз аргументацију да свето и световно не могу имати додирних тачака у секуларном друштву.

Истраживачки рад ће бити усмерен у правцу анализе најадекватнијег секуларног концепта у Србији, и могућем месту Верске наставе у њему, као и испитивању степена инклузивности овог наставног предмета кроз анализу наставних планова за хришћанске конфесије у Србији. На тај начин, докторанд ће покушати да дође до одговора на питање да ли садржаји Верске наставе корелирају са вредностима које се у постсекуларном друштву афирмишу. Постсекуларни модел је за Цркву најприхватљивији концепт у савременом друштву. Будући да је илузорно размишљати у правцу повратка ранијег (привилегованог) друштвеног статуса Цркве, „средњи пут“ односа према религији је најприхватљивије и за Цркву најбоље решење.

Такође, докторанд Трајковић истиче да конфесионална Верска настава представља добар пример примене постсекуларног модела и нешто што треба да има

широку друштвену афирмацију. Уређењем овог предмета као изборног Веронаука се никоме не намеће, а са друге стране се пружа могућност слободе вероисповедања оним ученицима који то желе. На тај начин се поштују основна грађанска права свих пореских обвезника у српском друштву. Теза кандидата јесте да Верска настава доприноси развоју толеранције у секуларном српском друштву. Начин доношења и усвајања свих важних одлука за Верску наставу у Србији подразумевају учешће државе, секуларних стручњака, представника свих Цркава и верских заједница, и широк консензус у погледу доношења уџбеника и других важних одлука.

Рад ће кроз пет поглавља покушати да одговори на ова веома сложена питања. Кандидат је предложио да у првом поглављу обради специфичности секуларизма, тј. да представи све многозначности овог појма, како из историјске, тако и из философске и социолошке перспективе. У другом поглављу, рад ће се бавити теолошком рецепцијом секуларизма, која започиње од друге половине 20. века када теологија (не социологија) враћа дужну пажњу секуларизацији. Поред тога, ово поглавље ће обрадити историјске аспекте односа државе и Цркве кроз анализу библијског схватање ових односа, а затим и кроз сагледавање праксе ране и средњевековне Цркве. Треће поглавље рада ће анализирати односе државе и Цркве у секуларном друштву, док ће четврто поглавље у фокусу имати Верску наставу у Србији, обрађивање њених историјских и савремених аспеката. Последње поглавље тезе, анализираће курикулуме хришћанских конфесија које одржавају Верску наставу у Србији. Оно на шта шта ће се конкретно фокусирати овај део рада, јесте толеранција као кључни аспект за (су)живот човека у времену опште плурализације света. Истраживање ће имати за циљ да установи да ли Верска настава у својим плановима нуди садржаје који су усмерени ка прихватању и поштовању различитости међу људима.

Анализирајући Образложење теме, Комисија је истакла чињеницу да на српском језику не постоји ни једна свеобухватна студија која се бави овом тематиком. Такође, научни допринос ове дисертације огледао би се и у отварању нове перспективе сагледавања значаја Верске наставе у једном секуларном друштву. Такође, ова анализа ће омогућити критички допринос у стварању нових уџбеника како би одговорили савременим потребама, друштва и Цркве.

Чланови Комисије су указали на потребу прецизирања појединих делова структуре рада, што се првенствено тиче уводног поглавља, где је потребно исцрпно објаснити специфичности секуларизма, посебно у савременом српском контексту.

Истовремено, препоручено је коришћење адекватне литературе која ће имати за циљ побољшање квалитета истраживања.

Докторанд Марко Трајковић је успешно одговорио на питања чланова Комисије, прихватајући њихове примедбе. Комисија закључује да је тема која је предложена за тезу докторског рада дисертабилна, и да кандидат поседује неопходне компетенције за њену успешну обраду.

У Београду, 21. 10. 2021.

Чланови Комисије

1. -----

Проф. др Александар Ђаковац

2. -----

Проф. др Зоран Деврња

3. -----

Проф. др Растко Јовић

4. -----

Доц. др Далибор Ђукић

**ПРИЈАВА
ТЕМЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

1. **Име (име родитеља) и презиме:** Марко (Зоран) Трајковић.
2. **Студијски програм:** докторске академске студије теологије.
3. **Школска година уписа на студијски програм:** 2018.
4. **Број индекса:** 18/3010.
5. **Претходно образовање кандидата (основне и мастер студије):**
основне студије - Учитељски факултет у Београду. Мастер студије –
Учитељски факултет у Београду; Православно богословски факултет
у Београду.
6. **Радни наслов теме докторске дисертације:** *Секуларизам и
хришћанство крозу призму Верске наставе у Србији.*
7. **Научне области које обухвата тема докторске дисертације:**
хришћанска социологија, социологија религије, хришћанска
педагогија, црквена историја, еклисијално право.
8. **Контакти (телефон, мобилни телефон, e-mail):** 064/ 490 12 64;
trajkoczz@gmail.com.

Прилози:

- Образложење теме (научна област из које је тема, предмет научног истраживања, основне хипотезе, циљ истраживања и очекиване резултате, методе истраживања и списак стручне литературе која ће се користити)
- Биографија кандидата
- Библиографија кандидата
- Изјава да предложену тему кандидат није пријављивао на другој високошколској установи у земљи или иностранству
- Мишљење одговарајућих етичких комитета о етичким аспектима истраживања, уколико је предвиђено посебним прописима.

Подносилац пријаве

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ПРЕДЛОГА ТЕМЕ
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Област истраживања:
Хришћанска социологија

Тема:
Секуларизам и хришћанство кроз призму Верске наставе у Србији

Ментор:

Проф. др Зоран Крстић

Кандидат:

Марко Трајковић
18/3010

Београд, 2021.

Предмет истраживања и образложење теме

Примарни предмет истраживања јесте феномен секуларизма и његов утицај на просветну мисију Цркве у савременом српском друштву. Секуларно српско друштво је после периода од педесет година атеизације, ушло у фазу такозване „кооперативне одвојености“ између државе и Цркве, али су упркос томе многе дилеме и проблеми још увек актуелни, нарочито када је реч о одржавању Верске наставе у државним школама. Реликти комунизма као да су и даље присутни када се расправља о месту Цркве у јавном животу, јер се неретко заговара њено гетоизирање уз аргументацију да свето и световно не могу имати додирних тачака у секуларном друштву.¹

Имајући у виду да је секуларизам недовољно истраживан у домаћим црквеним оквирима, сматрамо да би једна темељна и свеобухватна студија о овом феномену била врло корисна за научну, црквену и ширу јавност. Корист и допринос овакве студије огледа се у теолошком, социолошком и философском одређењу секуларизма, испитивању места које Верска настава може (и треба) да има у секуларном српском друштву, као и у контексту анализе потенцијалног доприноса Веронауке на пољу развоја толеранције, међурелигијског уважавања и других вредности које (пост)секуларно друштво баштини.

Појам секуларност и из њега изведени појмови секуларизација, секуларизам и други деривативни појмови немају општеприхваћену дефиницију, већ се, напротив, различито одређују зависно од друштвеног контекста, и односа појединаца и друштва према оностраном. Сам појам секуларизам сковао је Џорџ Холџоук² (George Jacob Holyoake, 1817-1906) оснивач организације *Secularism* и борац против религијских утицаја на закон, политику и морал. Он се међутим није залагао и за одбацивање религијских уверења, јер

¹ Јовић управо на примеру Верске Наставе истиче да је јавни дискурс често такав да „секуларисти“ као важан аргумент против Веронауке наводе угрожавање принципа секуларне државе, што је последица неразумевања разлике између секуларности и секуларизма као антицрквене идеологије. Видети: Растко Јовић, „Веронаука и медији у Србији,“ у: *Српска Православна Црква у штампаним медијима 2003-2013 : библиографија. Том 3.*, ур. Владимир Вукашиновић (Београд: Институт за културу сакралног Монс Хемус, 2015), 204.

² Из предговора његове књиге од издавача сазнајемо да је Холџоук интелектуалац, творац секуларистичког покрета који је потекао из Енглеске, и за чије се идеје Холџоук залагао. George Holyoake, *English Secularism: A Confession of Belief* (Chicago: Open court Pub. Co., 1896), V.

је сматрао да секуларизам није усмерен против хришћанства.³ Етимолошки, реч потиче од латинског *saeculum* што значи век или доба, те су људи који живе у секулуму превасходно уклопљени у обично време, насупрот оних који су се окренули од њега да би били ближи вечности.⁴ У средњем веку појам „секуларан“ се користио ради прављења дистинкције између свештеника који су били на парохији (у овом свету) и оних који су се осамљивали у монашким заједницама, да би у каснијем периоду све више упућивао на дистанцирање од светог.⁵

Одређења секуларизма знатно варијају међу ауторима и крећу се од крајње негативних, до, у новије време, афирмативних тумачења. Ово у одређеној мери зависи од поднебља и преовлађујуће друштвене идеологије, тако да је често био случај да је секуларизам у социјалистичким земљама довођен у везу са капитализмом, што је подразумевало успостављање атеизма као погледа на свет. Са друге стране, у англосаксонском подручју присутан је однос према секуларизму као концепту неопходном за очување верских слобода.⁶

Мадаревић сматра да је секуларизам хришћански феномен који подразумева претварање нечег црквеног (имовине и других добара, *прим. аут.*) у световно, процес еманципације од религијског утицаја, као и опадање друштвеног утицаја религије услед све веће рационализације друштва.⁷ Шајнер истиче да је изворни смисао секуларизма (онако како га је Холцоук схватао и пласирао) био интерпретација и организација живота без тражења утехе у натприродном, а да, поред овога, секуларизам означава индиферентан став према религиозним институцијама и религиозној пракси, чак и према религији као таквој уопште.⁸ Према Ђорђевићу, секуларизам представља средњи ниво интензитета односа према религији (између секуларности и атеизма), који се односи на оне који не верују, људе са атеистичким менталитетом али не и атеистичком праксом. У богословским

³ „Секуларизам је био изнад свега покрет који је имао за циљ да обезбеди грађанска права свих без обзира на теолошка убеђења.“ Zorica Kuburić, „Sekularizam“, у: *Savremeni problemi pravne i političke filozofije*, ур. Bojan Spaić, Damir Banović (Sarajevo: „Šahinpašić“, 2016), 416.

⁴ Čarls Tejlor, *Doba sekularizacije* (Beograd: Albatros plus – Službeni glasnik, 2011), 65.

⁵ Kosmin A. Barry, „Contemporary Secularity and Secularism,” in: *Secularism & Secularity: Contemporary International Perspectives*, ed. Barry A. Kosmin and Ariela Keysar (Hartford: CT: ISSSC, 2007), 2.

⁶ Zorica Kuburić, „Sekularizam“, 416.

⁷ Градимир Мадаревић, „Секуларизам“, у: *Енциклопедија православља, књига трећа*, ур. Димитрије Калезић (Београд: Савремена администрација, 2002), 1726.

⁸ Лари Шајнер, „Појам секуларизације у емпиријском истраживању“, у: *Повратак светог?*, прир. Драгољуб Ђорђевић (Ниш: Градина, 1994), 46.

круговима се секуларизам (и „секуларисти“) најчешће *a priori* оцењују негативно, што је погрешно, будући да је реч о појави динамичке природе, односно о стању које може превагнути ка религиозности и Цркви, или ка атеизму.⁹

Тодоровић истиче да секуларизам негира трансценденцију и суверенитет Бога, и препознаје три нивоа секуларизма. Радикални вид (Француска) искључује свако право државе да се меша у црквене послове, али се и Цркви одузима право јавног деловања. Други модел јесте стање одвојености Цркве од државе, немешање државе у религије и слобода практиковања вере, али се у Уставу реферише на Бога, као заједничку тачку свих религија (пример САД). Трећи модел подразумева постојање државне религије, проглашава се слобода савести и вероисповести, али се политичке власти мешају у религију и могу да прописују правила која се тичу религије (пример Турска).¹⁰

Поред поменутих тумачења, у референтним публикацијама наилазимо на различита одређења. Тако налазимо одређења по којима секуларизам представља сваки покрет у друштву усмерен ка удаљавању од оностраног и усмерен ка животу на земљи,¹¹ као и индиферентност или одбацивање ексклузивности религије и религиозних уверења.¹²

Видимо, дакле, да постоје различита схватања секуларизма, али је такође приметно да се упркос разноликости у већини одређења као главне црте секуларизма издвајају удаљавање од оностраног, одбацивање ексклузивности религије и раздвајање државних и религијских институција. У зависности од начина одношења према наведеним главним цртама секуларизма, могу се разликовати две врсте секуларизма или два секуларна приступа: *тврди* и *меки*. Тврди секуларизам је онај који религијска уверења на епистемолошком плану сматра нелегитимним и због тога их отворено пориче. Меки секуларизам наглашава толеранцију и либерализам.¹³

⁹ Драгољуб Ђорђевић, „Свето и световно - секуларизација као социолошки проблем,“ у: *Повратак светог ?*, прир. Драгољуб Ђорђевић (Ниш: Градина, 1994), 18-19.

¹⁰ Драган Тодоровић, „Секуларизација и секуларизам – кључне идеје и терминолошка разликовања,“ у: *Религија у јавном, политичком и друштвеном сектору*, прир. Јелена Јабланов Максимовић (Београд: Фондација Конрад Аденауер, Хришћански културни центар др Радован Биговић, 2013), 34.

¹¹ „Secularism,“ *Britannica*, приступљено 20.9.2020. г., <https://www.britannica.com/topic/secularism>

¹² „Secularism,“ *Merriam-Webster*, приступљено 20.9.2020. г., <https://www.merriam-webster.com/dictionary/secularism>

¹³ Kosmin, A. Barry, „Contemporary Secularity and Secularism,“ 5-7.

Наравно, овако редуковане дефиниције и поделе указују само на опште црте и схватања, али не могу бити од превелике користи, па ће бити неопходно детаљно испитати феномен секуларизма из различитих перспектива, првенствено историјске, философске, социолошке и на послетку хришћанске.

Секуларизам свој историјски почетак има још у антици, али најснажнији израз добија у периоду Ренесансе и Просветитељства.¹⁴ У поменутих периодима се јавља тенденција антропоцентричног доживљаја света, односно човек, а не Бог, постаје тежиште интересовања, а овакво стање представља реакцију на тежње средњовековне Цркве да има монопол на мишљење, уверења и вредносни систем. Верски сукоби настали након слома средњовековне Цркве довели су до жеље за стварањем будућег друштвеног поретка који неће бити верски утемељен, па самим тим неће ни бити опасности од верских сукоба.¹⁵

Дакле, разочарење у религију, изазвано неуспехом у погледу доношења мира и просперитета, праћено развојем науке и технологије, водили су ка стварању атмосфере у којој верска објашњења нису била довољна, односно кренуло се у правцу размађијавања¹⁶ света. Црквени радикализам оличен у инквизиторским процесима, изазивао је подозрење и реакције усмерене ка ослобођењу од стега религије. Индустриска револуција је са променом начина живота допринела развоју овог процеса, а даља технолошка револуција је додатно променила слику света утичући на све аспекте друштва и живота. На бази тих промена дошло се до, једно време непорецивих, уверења о скором краху религије и њеном одумирању.¹⁷

У деветнаестом веку процеси рашчаравања света узели су маха и знатно су променили друштвену слику света, али нису остварили крајњи циљ и предикције о одумирању религије. Ово, чини се, није толико била последица отпора клерикалних структура Цркве,

¹⁴ Ова, у основи модерна друштвена појава, имала је неке своје облике и у предмодерном свету, јер сваки пут када је долазило до промене постојећег религијског стања била је то у неком степену својеврсна „секуларизација“ за дотад преовладавајућу религију. Јоанис С. Петру, *Хришћанство и друштво* (Крагујевац: Каленић, 2018), 135.

¹⁵ Wolfhart Pannenberg, “How to Think About Sekularism,” *First Thing* 64, (June/July 1996): 29.

¹⁶ Веберов термин, широко коришћен и различито преводен (рашчаравање, размађијавање, рашчињавање и сл.) у научном дискурсу, који указује на нестајање начела трансцендентности у савременом свету. Видети: Maks Veber, *Metodologija društvenih nauka* (Zagreb: Globus, 1986), 281.

¹⁷ Схватање које потиче од Вебера и које предвиђа рационализацију у најширем смислу имало је своје представнике и у 20. веку међу социолозима религије, мада је међу ауторима било неслагања око питања до које мере ће се свет десакрализовати. Видети: Лари Шајнер, “Појам секуларизације у емпиријском истраживању,” 51-52.

колико последица тога да *homo faber* није протерао *homo religiousus*-а из живота обичних људи.¹⁸ Тако је, упркос очекивањима, у другој половини 20. века чак дошло до контрасекуларизацијских назнака,¹⁹ али се брзо схватило да евентуални талас десекуларизације неће драстично променити стање и повратити место које је Црква имала у премодерни, већ ће само демантовати и ублажити (не)утемељене тврдње о краху религије.²⁰ На основу такве реалности настала је теза о потреби заузимања „средњег пута“, који је дефинисан термином постсекуларизам. Овај појам је у научни дискурс увео Хабермас, и под њиме (између осталог) изражава схватање да модернизација „јавне свести“ мења и религиозне и световне менталитете, због чега је потребно секуларизацију схватити као процес комплементарног учења, јер тиме и једна и друга страна могу, на бази уважавања оног другог, допринети јавној расправи о контроверзним друштвеним питањима.²¹

Постсекуларни модел у односу државе и Цркве је (макар декларативно) важећи у српском друштву, мада јасно одређење према овом концепту и системско залагање за његово спровођење изостаје и из црквених и из државних кругова, што отвара простор многим несугласицама и практичним проблемима. Идеја о слободи јавног деловања Цркве и религијских заједница, уз поштовање другачијих ставова од стране појединаца и институција је, мишљења смо, најплаузабилнији и за Цркву и друштво најбољи модел. Одржавање конфесионалне Верске наставе у државним школама представља еклатантан пример толерантног и дијалогског приступа између државе и Цркве, али је недовољно и

¹⁸ Кад ово кажемо имамо на уму тезу коју заступају бројни аутори, а коју је Бојанин изразио тврдњом да људи не могу без веровања чак и када су атеисти, те да они увек за себе успоставе неко веровање, понекад и у виду неког логичког конструкта. Светомир Бојанин, *Тајна школе* (Београд: Одбор за верску наставу Архиепископије београдско-карловачке, 2016), 47.

¹⁹ Од 80-их година 20. процеси као што су јачање фундаментализма у исламским земљама, успон хришћанског конзерватизма у САД, јачање радикалног хришћанства у Латинској Америци, прилагођавање католичанства у Европи модерном свету и допринос цркве и религије рушењу комунистичких режима у Источној Европи показали су да се религија враћа на јавну сцену. Mirko Blagojević, „Savremena religioznost studenata i desekularizacija srpskog društva,“ у: *(Post)sekularni obrt: religijske, moralne i društveno-političke vrednosti studenata u Srbiji*, прир. Mirko Blagojević, Jelena Jablanov Maksimović, Tijana Bajović (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fondacija Konrad Adenauer, Centar za evropske studije, 2013), 18.

²⁰ О поменутих тврдњама Либе истиче да се није религија показала као илузија, већ теорија која религију сматра илузијом. Културни и друштвени напредак није илузоран, али су илузорна очекивања да ће напредак довести до стања када људи неће имати потребу за религијом. Herman Libe, *Religija posle prosvetiteljstva* (Beograd: Albatros plus, 2010), 17.

²¹ Јирген Хабермас, *Дијалектика секуларизације: о уму и религији* (Београд: Досије, 2006), 29.

контрапродуктивно уколико изостане континуирана сарадња религијских представника и световних стручњака у процесу унапређења овог наставног предмета.

Истраживачки рад ће бити усмерен у правцу анализе најадекватнијег секуларног концепта у Србији, и могућем месту Верске наставе у њему, као и испитивању степена инклузивности овог наставног предмета кроз анализу наставних планова за хришћанске конфесије у Србији. На тај начин ћемо доћи до одговора на питање да ли садржаји Верске наставе корелирају са вредностима које се у постсекуларном друштву афирмишу.

Основне хипотезе рада

- Секуларизам као правно-политички концепт је врло изнијансиран и креће се од крајње радикалног до либералног, од антагонистичког до сарадничког поимања односа између Цркве и државе. У том смислу неопходно је одбацити *a priori* негативан став према секуларизму, већ успоставити дијалошки и аналитички однос у разматрању. Темељном (теолошком) анализом потребно је утврдити и истаћи погледе који су прихватљиви и са црквеног и са државног становишта, јер то може бити темељ унапређења социјалне делатности Цркве и развоја читавог друштва.
- Постсекуларни модел је за Цркву најприхватљивији концепт у савременом друштву. Будући да је илузорно размишљати у правцу повратка ранијег (привилегованог) друштвеног статуса Цркве, „средњи пут“ односа према религији је најприхватљивије и за Цркву најбоље решење.
- Конфесионална Верска настава је добар пример примене постсекуларног модела и нешто што треба да има широку друштвену афирмацију. Уређењем овог предмета као изборног Веронаука се никоме не намеће, а са друге стране се пружа могућност слободе вероисповедања оним ученицима који то желе. На тај начин се поштују основна грађанска права свих пореских обвезника у српском друштву.
- У контексту већ поменутог дијалошког и аналитичког приступа, потребно је указати и на најважније аргументе против конфесионалне Веронауке, као и аргументе у прилог неконфесионалне и мултиконфесионалне Веронауке са освртом на праксе и решење у појединим европским државама. На тај начин се,

ширим сагледавањем, може стећи бољи увид у оно што би био најбољи модел Верске наставе у националним оквирима.

- Верска настава доприноси развоју толеранције у секуларном српском друштву. Начин доношења и усвајања свих важних одлука за Верску наставу у Србији подразумевају учешће државе, секуларних стручњака, представника свих Цркава и верских заједница, и широк консензус у погледу доношења уџбеника и других важних одлука. Овај, већ иницијално сараднички и толерантни, приступ преточен је и у наставне садржаје и програме Веронауке свих хришћанских конфесија у Србији. Стога сматрамо да и сами садржаји наставних планова и програма позитивно корелирају са принципима толеранције, којима се у данашње време тежи.

Структура рада

Увод

1. Секуларизам – појам, настанак, секуларизациона парадигма

1.1. Типови секуларизма

1.2. Десекуларизациона теза

1.3. Постсекуларизам

1.4. Црква и секуларизам

2. Теолошка рецепција секуларизма

2.1. Протестантско схватање

2.2. Католичко схватање

2.3. Православно схватање

2.4. Библијско схватање односа религије и државе

2.4.1. Старозаветна теократија

2.4.2. Новозаветни „небески Јерусалим“

- 2.4.3. Сведочанства ране Цркве
 - 2.4.4. „Симфонија“ државе и Цркве
- 2.5. „Средњи“ пут
- 3. Верска настава у секуларном друштву
 - 3.1. Правни оквир уређења односа државе и Цркве у Европи
 - 3.2. Држава и Црква у Србији – историјска и савремена перспектива
 - 3.3. Три модела Верске наставе
 - 3.3.1. Конфесионална Веронаука
 - 3.3.2. Неконфесионална Веронаука
 - 3.3.3. Мултиконфесионална Веронаука
- 4. Верска Настава у Србији
 - 4.1. Историјски осврт
 - 4.2. Веронаука у Србији у 21. веку: право, а не уступак
 - 4.2. Двадесет година после: резултати и дилеме
- 5. Компаративна анализа курикулума Верске наставе у Србији
 - 5.1. Верска настава и вредности секуларног друштва
 - 5.2. Наставни план и програм Православног катихизиса
 - 5.3. Наставни план и програм Католичког катихизиса
 - 5.4. Наставни план и програм Протестантског катихизиса
 - 5.5. Осврт на анализу

Закључак

Библиографија

Композиција рада

Имајући у виду већ поменуте специфичности секуларизма настојаћемо да у првом поглављу рада представимо све многозначности овог појма, како из историјске, тако и из философске и социолошке перспективе.

Идеја о ери световног која наслеђује доба светог уткана је у темеље критичке социологије (учења Маркса о историјском материјализму и Вебера о концепту рационализације), а социолошки делатници Акуавива и Вилсон су шездесетих година прошлог века били међу првима који су сигнализирани сумрак светог у индустријској цивилизацији.²² Током 60-их година 20. века секуларизациона парадигма се чинила утемељеном, религији се предвиђала у најмању руку неизвесна будућност, иако је било и оних који су сматрали да овај процес може бити позитиван и за саму Цркву.²³ Међутим, упркос поменутим предикцијама већ од 80-их година двадесетог века приметне су назнаке „опоравка“ религије, почиње се говорити о повратку светог и о десекуларизацији друштва, а многи класици социологије праве оштар заокрет у својим ставовима.²⁴ Тиме се показало да не стоји (бар не у потпуности) теорија по којој ће: 1) технолошки прогрес праћен рашчаравањем и рационалним тумачењем света; 2) диференцијација друштвених подсистема која ће ограничити Цркву на управљање „религијским добрима“; 3) егзистенцијална-економска сигурност и независност; водити ка опадању везе са трансцендентим и смањењу ортопраксије.²⁵ Речју, савремени свет није посветовљен, али са друге стране није ни десекуларизован у потпуности. Ђорђевић је савремено стање сликовито описао рекавши да је религија и даље важна у јавној сфери, те да је битна одредница индивидуалног и колективног идентитета, истичући да се секуларизација

²² Драган Тодоровић, „Секуларизација и секуларизам – кључне идеје и терминолошка разликовања“, 32.

²³ У књизи „Световни град“ Харви Кокс сугерише да би уместо ламентирања над судбином коју доживљава, хришћанство требало да се фокусира на позитивну улогу коју може да има у савременом секуларном свету. Харви Кокс, „Религија се враћа у световни град“, у: *Повратак светог*?, прир. Драгољуб Ђорђевић (Ниш: Градина, 1994), 133-134.

²⁴ Примера ради, Питер Бергер је прешао пут од позиције истакнутог секуларисте до научника који је почетком 21. века почео говорити о погрешности теорије секуларизације, и о жестокој религиозности савременог света. Видети: Peter L. Berger, „Desekularizacija sveta: Opšti pregled“, у: *Desekularizacija sveta*, прир. Peter L. Berger (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2008), 11-30.

²⁵ Навели смо сведено тумачење Хабермаса, у коме он указује на којим уверењима је почивала, сад већ превазиђена и историјски демантована секуларизациона теза о тесној повезаности између модернизације друштва и секуларизације становништва. Jürgen Habermas, „Secularism's Crisis of Faith: Notes on Post-Secular Society“, *New perspectives quarterly* 25, no. 4 (2008): 17.

притајено одвија и производи дугорочне ефекте, док противсекуларизујући валови запљускују, али никада у потпуности не потиру секуларизацију.²⁶

Будући да, као што видимо, ниједна доктрина није успела да однесе превагу и надвлада у друштву, ушло се у такозване „пост“ процесе, тако да се данас све више говори о постсекуларном друштву. Постсекуларизам се суштински не разликује од секуларизма, већ он представља „мекши“ вид секуларизма у којем се оставља простор религиозности и њеном јавном деловању.²⁷ То практично подразумева да секуларни грађани не оспоравају религијским сликама света потенцијал истинитости, нити оспоравају религиозним суграђанима право да језиком религије дају свој допринос јавној дискусији.²⁸

Принцип одвојености Цркве и државе је нешто око чега постоји широк академски и друштвени консензус. Упитна је, међутим, природа те одвојености, операционализација и практичне импликације у друштву, и у том сегменту долази до сукоба мишљења међу ауторима. Поменути постсекуларни модел као данас широко заступљен („мекши“) вид односа државе и Цркве је само једна варијанта, којом ћемо се у контексту анализе ситуације у домаћим оквирима бавити. Значајно је, поред тога, осврнути се и на друге погледе, који се могу учинити анахроним, али који постоје данас као ставови међу одређеним групама интелектуалаца, или чак као доминантно друштвено уређење. Због тога ћемо се у првом поглављу бавити и анализом типова савременог секуларизма са друштвеним конотацијама које ти типови носе, јер ће то бити од велике користи у погледу осветљавања разматраног појма, као и у погледу сагледавања доминантног и пожељног секуларног концепта у домаћим оквирима. Као једна од могућих подела је она коју прави Ђаковац, и у којој наглашава четири типа секуларизма који фигурирају у данашњем свету.²⁹ *Антитеистички* секуларизам је карактеристичан за земље комунистичког блока и огледа се у једностраном и радикалном практиковању секуларног принципа, који подразумева маргинализацију Цркве и отворено непријатељство према Њој. *Ригидни* секуларизам је умеренија варијанта претходног и подразумева одвојеност државе и Цркве,

²⁶ Драгољуб Ђорђевић, „Над судбином религије, посебно хришћанства,“ у: *Хришћанство у 21. веку*, прир. Драгољуб Ђорђевић и др. (Лесковац, Нови Сад, Ниш: Прометеј, Лесковачки културни центар, ЈУНИР, 2014), 20.

²⁷ Александар Ђаковац, *Небески Јерусалим и секуларно царство: огледи о Цркви и секуларизму* (Београд: Хришћански културни центар др Радован Биговић, 2018), 23.

²⁸ Јирген Хабермас, *Дијалектика секуларизације*, 32.

²⁹ Даље на основу: Александар Ђаковац, *Небески Јерусалим и секуларно царство*, 42-43.

уз минималну или никакву сарадњу између поменутих ентитета. *Умерени* секуларизам је присутан у већем делу европских држава, и он је на трагу онога што се у еклисијалном праву карактерише као модел кооперативне одвојености Цркве и државе. Подразумева одвојеност друштвених субјеката, уз остваривање сарадње у оним областима које су од друштвеног значаја. *Еклектички* секуларизам подразумева признавање посебних права одређеним Црквама на основу традиције. Дobar пример је Велика Британија, у којој је монарх истовремено и поглавар Англиканске Цркве.

Наведена подела је условна, у том смислу што не постоји јединствен модел који се у целисти преузима и практикује, тако да свака држава разрађује неки модел на бази сопствених културних специфичности и важећег државно-црквеног права. Ипак, подела је значајна као шематски оквир, који ћемо усвојити за даље потребе рада. Поделом ћемо се водити и додатно је истражити у самом раду, са посебним освртом на схватање секуларизма у домаћим оквирима. Србија се правно гледано уклапа у умерени тип, али је јавни дискурс, чак и међу стручњацима, често такав да се као једини исправни модел секуларизма представља неки од прва два типа. Овакав став се огледа и у дводеценијским сукобима и дебатама о питању статуса Верске наставе, што сведочи о преовлађујућој друштвеној свести у Србији, али и о стању унутар саме Цркве.

На крају првог поглавља осврнућемо се и на црквену реакцију на секуларизам, која је дуго била негативна, а и данас се често са подозрењем гледа на овај процес.³⁰ Црквена опозиција секуларизму била је пре свега доктринарна, базирана на неприхватању учења о самодовољности човека и протеривању Бога из свакодневног живота. Истини за вољу, она је била и последица револта услед губљења привилегија и статуса у друштву, и требало је много времена да се прихвати нова друштвена подела у којој Црква није све и свја.

Разматрајући позицију Цркве у савременом секуларном друштву Крстић предлага изнијансирано сагледавање секуларизације, које би Цркви било од користи, будући да је

³⁰ Тако, рецимо, у документу о мисији православне Цркве у данашњем свету наилазимо на говор о могућим позитивним аспектима људске слободе у контексту духовног усавршавања, али и, са друге стране, опасности од потенцијалне апостасије узроковане том слободом, чије су последице постојање зла у свету. Као видљиве последице овог зла у данашњем свету је, на првом месту, секуларизација, затим насиље, расизам и сл. Видети: „The mission of the Orthodox Church in today’s world,” *The Russian Orthodox Church – Department for External Church Relations*, посећено 19.6.2019. г., <https://mospat.ru/en/2016/01/28/news127353/>.

очекивање повратка ранијег (привилегованог) статуса нереалан.³¹ Аутор предлаже издвајање три елемента овог процеса према којима се могу заузети различити ставови: 1) процес секуларизације у ужем смислу; 2) секуларизам као идеологија; 3) секуларизација црквеног живота. Сам процес секуларизације је позитиван, јер је принцип супсидијарности Цркву вратио њеној основној мисији. Секуларизам као идеолошка позиција је неприхватљив за Цркву, док је процес секуларизације црквеног живота погубан по Цркву. Он подразумева усвајање секуларних институционалних решења и принципа организације у црквеном животу. Манифестује се у подвајању између клира и народа, као и између вишег свештенства (епископата) и презвитера, а реакција на овакво стање може бити појава антиклерикализма у Цркви. „Унутрашња“ секуларизација се још огледа и у одвајању од светотајинског и литургијског живота, те свођењу црквеног живота на овоземаљске аспекте, што озбиљно прети да наруши суштину саме Цркве.

Поменута подела је врло значајна јер указује на различите аспекте овог феномена и даје важне смернице за даље разматрање. Приметно је да када се говори о секуларизму и овде се углавном има у виду његов радикалнији, „тврди“ вид. Не наглашава се изнијансираност појма и његова „мекша“ варијанта која може бити позитивна и за саму Цркву. Стога ћемо кроз прво поглавље теоријски покушати да расветлимо и ове аспекте секуларизма, а да у даљем раду испитамо његове практичне аспекте кроз анализу Веронауке.

У другом поглављу ћемо се бавити теолошком рецепцијом секуларизма, која започиње од друге половине 20. века када теологија (не социологија) враћа дужну пажњу секуларизацији.³² Поред тога истражићемо историјске аспекте односа државе и Цркве кроз анализу библијског схватање ових односа, а затим и кроз сагледавање праксе ране и средњевијековне Цркве. Анализа ових „премодерних видова секуларизма“ ће нам бити од велике користи, јер би на основу тих искуства могли да укажемо на предности и слабости ранијих приступа и пракси, за којима често влада носталгија у дискурсу неких аутора.

³¹ Даље на основу: Зоран Крстић, „Historia magistra vitae est – предлог теолошког превредновања процеса секуларизације, *Теме – часопис за друштвене науке* XXXIV, бр. 1 (јануар-март 2010): 247.

³² „Поновна актуелизација појма и наглашавање процеса секуларизације уз помоћ доказа емпиријске евиденције у послератној Европи, парадоксално нису дела социологије него теологије.“ Mirko Blagojević, *Vitalnost religije u (de)sekularizovanom društvu* (Београд: Institut društvenih nauka, 2015), 31.

Процес диференцијације друштвених (под)система снажно се рефлектовао на Цркву, која је, схвативши да се „златно доба“ неће вратити, прихватила плуралитет савременог света и одлучила да потражи место у њему.³³ Други ватикански концил је вођен идејом ађорнаmenta требало да отвори прозоре, нарочито прозоре католичке супкултуре која је створена када је постало јасно да се друштво не може поново освојити.³⁴

Када је у питању однос теолога према секуларизму он је у прво време углавном био тумачен негативно, да би тек у новије време дошло до афирмативних тумачења. Протестантска теологија је, по речима Благојевића, заслужна се теоријско ситуирање, а католичка за емпиријску верификацију секуларизације.³⁵ Протестантска теолошка мисао је овом феномену поклонила дужну пажњу и прва му је приступила на позитиван начин. Фридрих Гогартен је незаобилазни аутор када се говори о тзв. теологији секуларизације. Он је међу првима дао овом процесу позитивну конотацију, сматрајући секуларизацију природном последицом хришћанске вере. Са друге стране, он је веровао да је секуларизам изопачење секуларизације, распуштена и самодовољна слобода која води у дехристијанизацију.³⁶ Амерички теолог Харви Кокс следствено Гогартену сматра да „световни град“ није без Бога,³⁷ тачније и он као Гогартен истиче позитивне и библијске аспекте секуларизације, наглашавајући опасност секуларизма као идеологије која прети да угрози отвореност и слободу продукovanу секуларизацијом.³⁸

Католичка теологија је била у мањој мери плодоносна у погледу бављења секуларизмом, а један од њених најзначајних експонената у овом погледу је Јохан Баптист Мец. Мецова терминологија је нешто другачија, он чешће користи термин „посветовљење

³³ На основу овакве спознаје долази до католичког признавања религијски неутралне државе 1965. године, на крају заседања 2. ватиканског сабора, када је Католичка црква усвајањем енциклике „Радост и нада“ (*Gaudium et spes*) признала постојање секуларне државе као посебне стварности. Иван Маркешић, „Секуларна држава и кршћанство. Могу ли у будућности једно без другог?“, у: *Хришћанство у 21. веку*, прир. Драгољуб Ђорђевић и др. (Лесковац, Нови Сад, Ниш: Прометеј, Лесковачки културни центар, ЈУНИР, 2014) 306.

³⁴ Piter L. Berger, „Desekularizacija sveta: opšti pregled“, 15.

³⁵ Mirko Blagojević, *Vitalnost religije*, 31.

³⁶ Rosino Gibelini, *Teologija dvadesetoga stoljeća* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost), 132.

³⁷ Rosino Gibelini, *Teologija dvadesetoga stoljeća*, 138.

³⁸ Harvey Cox, *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective* (Princeton: Princeton University Press, 2013), 25.

света“ али независно од тога он прихвата Гогартеново разликовање секуларизације и секуларизма као недопуштеног тока друштвеног развоја.³⁹

Будући да је била на периферији догађаја и потреса који су задесили Цркву на Западу, Православна Црква(е) је била заштићенија, што је довело до тога да православне културе у извесном смислу каскају, односно да све до данас имају извесних потешкоћа са савременим светом.⁴⁰ Ипак, и у православној мисли наилазимо на нека значајна тумачења секуларизма. Наиме, Шмеман наводи да је међу бројним схватањима секуларизма изостало једно по њему суштинско сагледавање - секуларизам као *негација богослужења*. Шмеман истиче да је секуларизам изнад свега негација богослужења, негација човека као бића које поштује Бога, које је *homo adorans*, и да следствено томе секуларист свет доживљава као нешто што је само себи довољно.⁴¹ Радован Биговић је разматрајући овај проблем истицао да је секуларизам под маском хуманизма преузео све прерогативе религије, те да он заступа све вредности религије, сем Богочовека, који му је највећи непријатељ.⁴²

У новије време теолози након вековног антагонистичког схватања релације световно-свето повлаче демаркациону линију, и као трећу опцију сагледавања ових односа заузимају позиције постсекуларизма као средњег, најпомирљивијег пута.⁴³ Тако данас и међу теолозима срећемо умеренија тумачења. Крстић истиче да данас чак и један суштински секуларизован човек може бити религиозан,⁴⁴ а Ђаковац сматра да је постсекуларни модел компромис који обема странама пружа одређену сатисфакцију.⁴⁵ Папаниколау верује да се одбацивање секуларизма не може теолошки оправдати, те да би хришћани (у првом реду православни) морали да афирмишу тзв. „хришћански

³⁹ Rosino Gibellini, *Teologija dvadesetoga stoljeća*, 148.

⁴⁰ Религијски плурализам, либерализам, секуларизам, секуларни модернизам, раздвајање секуларне и модерне сфере и др. су неке од потешкоћа са којима се православне Цркве сусрећу данас. Са друге стране, католичка црква је већ након ађорнаmenta и промене правца у многоне прихватила већину наведених тековина савременог света. Василиос Макридис, *Православље и модерност* (Београд: Фондација Конрад Аденауер, Хришћански културни центар др Радован Биговић, 2014), 26.

⁴¹ Александар Шмеман, *За живот света* (Београд: Логос, 2006), 116.

⁴² Радован Биговић, *Црква и друштво* (Београд: Хиландарски фонд, 2000), 192.

⁴³ Cyril Hovorun, „Church and Nation: Looking through the Glasses of Post-Secularism,“ *St Vladimir's Theological Quarterly* 57, no. 3-4 (2013): 423.

⁴⁴ Зоран Крстић, „Historia magistra vitae est,“ 240.

⁴⁵ Александар Ђаковац, *Небески Јерусалим и секуларно царство*, 12.

секуларизам“, који подразумева јавни простор у коме се максимизира плурализам, и где не постоји законско привилеговање нити једне религије.⁴⁶

Ову еволуцију мишљења треба сагледавати у ширем друштвеном контексту, у којем еволуција целокупног друштва води ка редукцији ставова и у теолошким круговима. Секуларизам као правно-политички концепт везан је за настанак грађанске државе (првенствено у Француској) и суштински је био антицрквен и антиклерикалан, тако да је по природи ствари тумачен негативно од стране теолога. Када се показало да се људска свест (самим тим и друштво) не може секуларизовати потпуно, дошло је до тумачења секуларизма кроз призму сарадничке сепарације, што је наишло на одобравање и међу појединим теолозима.

Библијско схватање односа религије и државе различито је у старозаветном и новозаветном поимању. У Старом Завету срећемо изражено присуство Бога у свакодневном животу људи. Бог се открива изабраном народу Израиља преко кога жели да реализује своју замисао о спасењу читавог света, а од односа изабраног народа према Богу зависи успешност те замисли.⁴⁷ „Успех“ изабраног народа у земаљским пословима био је тесно скопчан са степеном поштовања заповести које им је Бог дао. Ово се односи како на првобитне судије, тако и на касније владаре – царе Израиља, али и на све обичне људе. Речју, старозаветно уређење је било теократско и следило је следећи образац: када је Израил био веран Богу (Савезу), нација је напредовала. Свако напуштање Бога водило је пропадању и немогућности да се одупру непријатељима и другим изазовима.⁴⁸

За разлику од Старог, Нови Завет има изражену секуларну димензију. Тачније, новозаветни текстови су углавном уздржани од критике државе и власти, али у многим аспектима делују политички субверзивно, и то тако што позивају на промене у

⁴⁶ Аристотел Папаниколау, „Један хришћански секуларизам“, *Теологија.нет – теолошки интернет магазин*, посећено 27.10.2020. г., <https://teologija.net/jedan-hriscanski-sekularizam/>.

⁴⁷ Када би појединци, група или већи део народа грешио, цео народ би био кажњаван, и обратно. Морална одговорност сваког појединца из јеврејског народа пред Богом била је разумевана у контексту односа читавог народа Божјег према Богу. Драган Радић, „Црква и нација – рецепција старозаветних појмова изабрани народ и народ Божји у новозаветним текстовима и у савременом контексту“, у: *Европа и хришћанске вредности: путеви библијске рецепције*, ур. Ненад Божовић, Владан Таталовић (Београд: Библијски институт Православно богословског факултета, Фондација Конрад Аденауер, 2020), 102.

⁴⁸ Џон Дрејн, *Увођење у Стари завет* (Београд: Clio, 2003), 89.

међуљудским односима.⁴⁹ Преко пророка најављени Месија долази у свет, народ се у ишчекивању нада да ће коначно бити успостављено Царство на земљи, у коме ће сви потлачени добити место које им по вери припада. Међутим, Христос им доноси Царство које није од овога света и подучава их да дају „ћесарево ћесару, а шта је Божије Богу (Лк 20, 25).“ Штавише, он предаје свој живот не желећи да постане цар овог света, и још позива хришћане да иду за њим, не би ли и они постали судеоници тог царства. Христос дакле нуди есхатолошку димензију, Небески Јерусалим, а на том путу је земаљски живот само успутна станица. И апостол Павле нешто касније слично подучава говорећи: „Свака душа да се покорава властима које владају, јер нема власти да није од Бога (Рим 13, 1).“ Христос дакле, као и његови следбеници, нуди револуцију, али не ону која је усмерена према властима, већ ону која је усмерена према греху у сваком човеку појединачно. Хришћани су позвани да мењањем себе и победом зла у себи мењају читав свет.

Убрзо након Миланског едикта хришћанство од прогоњене, постаје привилегована религија, а већ у четвртном веку царство је постало хришћанско.⁵⁰ Створен је модел такозване симфоније, и веровало се да је Византија материјализација Царства Божијег на земљи, те да цар заузима место Бога на земљи.⁵¹ Овакав модел које је настао у 6. веку и изворно је византијски, био је заступљен у већини православних земаља (царска Русија, монархије на Балкану и сл.) кроз историју. Данас се овај вид односа државе и Цркве сматра анахроним, али се упркос томе неретко чују идеје о потреби обнављања симфоније. Овакве идеје обично прати уверење о идеалним временима, златном добу Цркве које треба оживети и сл.

Новозаветни идеал помирљивости и поштовања власти, али и лично владање по сасвим другим, јеванђељским мерима у односу са свим људима, је, чини се, било лакше следити у време прогона Цркве. Признавање права слободног исповедања вере је Цркви много донело, али је привилеговање хришћанства у друштву ставило Цркву на озбиљан тест, и учинило да често са позиције повлашћеног расуђује пристрасно и на своју корист.

⁴⁹ Предраг Драгутиновић, “Црква и држава. Скица новозаветних позиција,” у: *Европа и хришћанске вредности : путеви библијске рецепције*, прир. Ненад Божовић и Владан Таталовић (Београд: Православно богословски факултет, Библијски институт, Фондација Конрад Аденауер, 2020), 97.

⁵⁰ Георгије Флоровски, *Хришћанство и култура* (Београд: Логос, 2005), 208.

⁵¹ Pantelis Kalaitzidis, “Church and State in the Orthodox World: From the Byzantine ‘Symphonia’ and Nationalized Orthodoxy, to the Need of Witnessing the Word of God in a Pluralistic Society,” in: *Religioni, libertà, potere*, ed. Emanuela Fogliadini (Milano: Vita e pensiero, 2014), 69.

Даља анализа појединости, тумачења и слабости модела симфоније биће предмет нашег истраживања. Наглашавамо, притом, да поменути модел није у складу са хришћанским етосом, нарочито ако се узме у обзир схватање по коме је неопходно да држава буде (или постане) иманентно хришћанска, што је у данашњем мултикултуралном свету практично немогуће. Насупрот томе, сматрамо да се најприхватљивијим чине теорије које теже прихватању социолошког аспекта секуларизма – одвојеност Цркве и државе – али одбацују негативан однос према религији. То је на трагу онога што смо начелно подвели под меки секуларизам. Будући да са аспекта хришћанског учења није умесно стремити теократији или симфонији, нити је у крајњој линији то данас могуће, сматрамо да је наведени „средњи пут“ најисправнији.

У трећем поглављу рада ћемо се осврнути на односе државе и Цркве у секуларном друштву. У данашњој Европи се религија схвата као важан елемент друштвеног живота, а државе настоје да стваре услове за слободно испуњавање и упражњавање верских потреба. То је често последица бољег разумевања функције основних и људских права, по којима је задатак заједнице да створи позитивне предуслове за остваривање људских права.⁵² Због тога ћемо се у трећем поглављу најпре посветити испитивању односа између државе и Цркве у појединим европским друштвима, који су у екслицијалном праву дефинисани кроз три модела односа између ова два ентитета.⁵³ Кроз поменуте моделе дефинише се читав сплет односа државе и Цркве, а природа тих односа је детерминишући фактор и у погледу статуса Верске наставе у једном друштву. У данашњој Европи Веронаука је део школског система већине држава,⁵⁴ јер образовни системи велику пажњу посвећују религијском образовању упркос процесима секуларизације, чиме се води рачуна о верским потребама али и о моралним и друштвеним вредностима религије.⁵⁵ Према садржају Верска настава

⁵² Герхард Роберс, *Држава и црква у Европској унији* (Београд: Православно богословски факултет и Институт за теолошка истраживања, 2012), 10.

⁵³ Поред класичних модела државне Цркве и модела строге одвојености, све чешће се афирмише и такозвани модел кооперативне одвојености државе и Цркве. Присутан је у друштвима где је уставно дефинисана државна неутралност у односу на Цркве и верске заједнице и подразумева одвојеност али не и одсуство сарадње, а један од еклатантних примера те сарадње је и одржавање Веронауке у државним школама. Сима Аврамовић, „Уставност Верске наставе у државним школама – *res iudicata*“, *Анали Правног факултета у Београду* LIV, бр. 2 (2006): 254.

⁵⁴ Роман Миз, „Веронаука у школама неких европских земаља првенствено чланица Европске уније“, у: *Религија, веронаука, толеранција*, прир. Зорица Кубурић (Нови Сад: Центар за емпиријска истраживања, 2010), 107.

⁵⁵ Станоје Ивановић, „Образовање између религије и секуларизације“, *Иновације у настави*, бр. 2 (2015): 16.

може бити конфесионална (Аустрија, Немачка, Белгија, Шпанија, Италија, Хрватска, Бугарска, Република Српска), у неким државама њено изучавање има мултиконфесионални карактер (В. Британија, Норвешка, Финска, Португал итд.), и као трећи модел у појединим земљама (Шведска, Русија, Чешка, Литванија) одржава се неконфесионална-општеобразовна Верска настава која подразумева стицање когнитивних знања о религији.⁵⁶

Из анализе горе поменутих државно-црквених односа, следствено томе и статуса и начина организације Верске наставе у различитим државама, моћи ћемо да сагледамо добре праксе и могућности за унапређење овог предмета у домаћим оквирима, као и да дамо допринос отклањању одређених заблуда које постоје у домаћој јавности. Напоследку, ово ће бити од користи и у погледу правно-политичке „одбране“ статуса Веронауке, јер ћемо видети да у највећем броју модерних европских земаља закони предвиђају Верску наставу у државним школама, и ни у једној од њих се не сматра да је постојање такве наставе у сукобу са међународним стандардима.⁵⁷

У четвртном поглављу фокус ће бити на Верску наставу у Србији, на њене историјске и савремене аспекте. Однос државе према Цркви се кроз националну историју мењао и сходно томе варирао је и статус који је овај предмет имао у образовном систему. Озбиљни покушаји систематског школовања омладине у Србији јављају се у 19. веку и везују се за име Доситеја Обрадовића. Качарић истиче да су у време прве владе кнеза Милоша Обреновића постављени темељи школства у Србији.⁵⁸ Генерално говорећи, 19. век се може сматрати периодом када је око питања верског образовања постојао широк консензус, јер је, упркос појединим споровима, Црква имала важну улогу у друштву. Верско образовање реализовало се у богословијама и у редовним школама, у којима је предмет *Наука хришћанска* често био приоритетан. Уставом Краљевине Србије из 1888. се истиче да је Православна Црква државна (чл. 3), а Радуловић истиче да је Православна

⁵⁶ Сима Аврамовић, „Право на верску наставу у нашем и упоредном Европском праву,“ *Анали правног факултета у Београду: часопис за правне и друштвене науке*, бр. 1 (2005): 48.

⁵⁷ Аврамовић, „Право на верску наставу,“ 63.

⁵⁸ Нинослав Качарић, „Српска православна верска настава у Србији – историјат и перспективе,“ *Истраживања у педагогији* 4, бр. 2 (2014): 51.

Црква имала статус „јавног система од великог значаја за народни живот и државу.“⁵⁹ По наставном програму Веронауке из 1898. године су радиле школе у Краљевини Србији, као и све православне школе и у Краљевини СХС до доношења новог закона.⁶⁰

Период уједињења у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца обиловао је бројним проблемима, а унификација различитих просветних пракси је, чини се, био један од већих.⁶¹ У сваком случају, и поред великих проблема у Краљевини СХС можемо рећи да је Верска настава имала значајно место у образовном систему све до средине 20. века, и револуционарних промена, када се, најпре 1946. доноси одлука да вероучитељи нису више на платном списку Министарства просвете и да се настава Веронауке одржава ван редовног школског времена.⁶² Након тога, педесетих година долази до потпуног укидања Веронауке и увођења марксистичког образовања у школе, а одлука је донета на Трећем пленуму ЦК 1952. године и спроводи се од школске 52/53.⁶³

Након педесет година од насилне атеизације и избацивања из школа, Верска настава је пре двадесетак година поновно уведена (враћена) у српски образовни систем. Ни овај нови период није мањкао у погледу изазова, друштвених распри и оптужби на рачун Цркве. Стпга ће и Верска настава у Србији 21. века такође бити у фокусу нашег проматрања у четвртвом поглављу, посебно правни и одређени педагошки аспекти.

У петом поглављу ћемо се посветити анализи курикулума хришћанских конфесија које одржавају Верску наставу у Србији. Након што (кроз прва два поглавља) прикажемо главне аспекте секуларизма и онога што се данас афирмише кроз постсекуларно схватање друштва, анализом програма ћемо пробати да утврдимо у којој мери курикулуми корелирају са вредностима савременог друштва. Оно на шта шта ћемо се конкретно

⁵⁹ Милан Радуловић, *Обнова српског државно-црквеног права* (Београд: Фондација Конрад Аденауер – Хришћански културни центар, 2009), 79.

⁶⁰ Петар Рајчевић, *Верски садржаји у наставним плановима и програмима за основне школе у Србији* (Призрен: Учитељски факултет Лепосавић, 2012), 65.

⁶¹ Димић истиче да је до настанка првог државног просветног програма дошло тек у децембру 1927. г., а ни тај програм никада суштински није заживео. Љубодраг, Димић *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941. Део 1. Друштво и држава* (Београд: Стубови културе, 1996), 175.

⁶² Зорица Кубурић и Слађана Зуковић, *Верска настава у школи* (Нови Сад: ЦЕИР и Савез педагошких друштава Војводине, 2010), 19.

⁶³ Radmila Radić, „Država, Srpska pravoslavna i Rimokatolička crkva od 1945. godine do polovine šezdesetih godina,“ u: *Religijski dijalog: drama razumevanja*, прир. Milan Vukomanović i Marinko Vučinić (Београд: Београдска отворена школа, 2003), 126.

фокусирати јесте толеранција као кључни аспект за (су)живот човека у времену опште плурализације света.

Уједињене нације су 1995. годину прогласила годином толеранције, а током исте године донета је и Декларације о принципима толеранције, што само говори у прилог важности толеранције данас. У члану 1. наведене декларације под толеранцијом се подразумева „поштовање, прихватање и уважавање велике разноврсности култура у свету, облика изражавања и облика хуманости. Подстакнута је знањем, отвореношћу, комуникацијом и слободом мишљења, савести и уверења. Толеранција је равнотежа у разлици. Она није само морална обавеза већ и политички, односно правни захтев. Толеранција је вредност која чини мир могућим, и доприноси замењивању културе рата културом мира“ (члан 1.1).⁶⁴

Поред овога, бројни су други документи, повеље и декларације које деле исте идеје и вредности.⁶⁵ Заједничка ствар за већину оваквих докумената јесте истицање образовног система као једног од најважнијих и најприроднијих начина за развијање и усвајање вредности, међу којима је и толеранција. У поменутој Декларацији о принципима толеранције образовање се сматра најефикаснијим средством за спречавање нетолеранције (члан 4.1.). Учење о толеранцији је означено као императив, те је потребно образовањем дотаћи се културних, друштвених и верских извора нетолеранције, у циљу развоја разумевања, солидарности и толеранције (члан 4.2.).

Питање толеранције је, као што видимо, тема школе данас, али је оно и хришћанско питање у свим временима, стога је, мишљења смо, изузетно важно испитати степен инклузивности програма Верске наставе у Србији. Од користи у овом погледу ће свакако бити нека раније рађена истраживања на ову тему. Наиме, у истраживању које је спровела Гашић Павишић показало се да је примарни циљ Верске наставе (развијање религиозности) у мањој мери остварен од секундарних ствари као што су толеранција,

⁶⁴ „Декларација о принципима толеранције“, посећено 14.7. 2020. г. http://www.unaserbia.rs/sr/files/ul/pdf/MOS/Deklaracija_o_principima_tolerancije%20UNESKA.pdf

⁶⁵ Наводимо у наставку неке: Универзална декларација о људским правима; Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима; Конвенција о правима детета; Конвенција против дискриминације у образовању; Декларацију о укидању нетолеранције и др.

брига о другоме и сл.⁶⁶ Такође, развијање верске толеранције сматра важним 80% наставника, али тек 69% њих сматра да на часу треба учити и о другим религијама, због чега ауторка закључује да „развијању верске толеранције треба посветити више пажње у верској настави“, као и да наставницима треба помоћи у развијању компетенција да би се овај задатак успешно остварио.⁶⁷ Воларевић сматра да похађање овог наставног предмета снажно утиче на развој алтруизма, поткрепљујући ову тврдњу резултатима истраживањима аутора из других културних средина, који такође наводе позитиван утицај религије на развој просоцијалних образаца понашања, како међу хришћанским верницима, тако и међу припадницима других конфесија (будисти, јевреји, муслимани).⁶⁸

Ова и слична научна истраживања биће консултована и коришћена у разматрању о толеранцији у програмима Верске наставе, али ће примарни утицај и значај имати управо анализа коју планирамо да спроведемо у докторском истраживању. Тиме ћемо настојати да утврдимо да ли Верска настава у својим плановима нуди садржаје који су усмерени ка прихватању и поштовању различитости међу људима.

Методe рада

Предмет истраживања у раду указује на потребу приступа који није само теолошки и религиолошки, стога ћемо приликом истраживања у докторском раду заузети мултидисциплинарни приступ. Феномен (пост)секуларизам и остали сродни појмови значајни за истраживање ће најпре бити сагледани из социолошке перспективе, будући да су примарно тема социологије. Наравно, то ће даље подразумевати и религиолошки приступ, јер ће посебан осврт бити на схватање ових појмова из перспективе хришћанске социологије. Трудићемо се да систематски сагледамо и изложимо кључне аспекте у сагледавању секуларизма кроз призму све три хришћанске деноминације, које упркос сличностима имају и поједине разлике условљене доктринарним особеностима. Осврнућемо се на правне оквире уређења односа државе и Цркве који се огледају кроз

⁶⁶ Слободанка Гашић Павишић, „Квалитет Верске наставе у београдским школама: општи налази евалуације,“ *Вероучитељ у школи*, бр. 1 (Београд: Педагошко-катихетски институт ПБФ, Институт за педагошка истраживања, 2011): 69.

⁶⁷ Слободанка Гашић Павишић, „Квалитет Верске наставе у београдским школама: општи налази евалуације,“ 70.

⁶⁸ Ана Воларевић, *Утицај Православног катихизиса на психо-емоционалне особине личности адолесцената* (докторска дисертација, Универзитет у Крагујевцу, 2014), 96.

системе постојања државне Цркве, систем потпуне одвојености ова два ентитета, и кроз принцип кооперативне одвојености. На бази једног од ова три односа одређује се правни положај и статус Веронауке (конфесионална, мултиконфесионална, општеобразовна) у друштву. С тим у вези консултоваћемо ауторе из области еклезијастичког права да бисмо сагледали све поменуте специфичности.

Компаративном методом ћемо се служити приликом истраживања различитих модела секуларног друштва који фигурирају у савременом свету. Такође, овом методом ћемо се служити и приликом анализе планова за Веронауку, са циљем утврђивања доприноса овог предмета развоју вредности које савремено секуларно друштво пропагира.

Историјска метода ће бити заступљена приликом анализе настанка и развоја секуларизма од епохе просветитељства до (пост)модерне, као и приликом сагледавања развоја односа државе и Цркве у античком и средњевековном периоду.

Философско-теоријска метода ће бити коришћена приликом разматрања ставова значајних мислилаца о феномену секуларизма, који су веома разнолики и чије је сагледавање значајно, јер доприносе расветљавању и бољем разумевању феномена који истражујемо.

Напослетку, када будемо истражили и сагледали све аспекте односа државе и Цркве у секуларном друштву, са освртом на статус Веронауке, указаћемо на поједине васпитне аспекте овог предмета, тако да ће у том делу бити примењена педагошка метода.

У истраживању ће бити коришћена литература на енглеском и на српском језику, у зависности од тога да ли се бавимо сагледавањем одређених аспеката у локалним или ширим оквирима.

Циљеви рада

Основни циљ предвиђеног рада јесте истраживање феномена секуларизма у његовим различитим перспективама, са посебним акцентом на теолошко поимање овог појма. Када је реч о теолошком поимању овог појма значајан фокус ће бити на могућем односу православне теологије према секуларизму у савременом српском друштву. На тај начин је, мишљења смо, могуће обогатити домаћу теолошку мисао, и допринети дијалогу теологије

са осталим друштвеним наукама у јавној дебати о месту и положају Цркве у секуларном друштву.

Други циљ је да се истакну (испитају) потенцијални позитивни аспекти секуларизма, који би били прихватљиви и за саму Цркву. Секуларизам од, готово по правилу, антицрквене доктрине, у постсекуларном друштву поприма толерантнији (мекши) вид, те је важно пружити теолошки осврт на овакве тенденције, и указати на дијалошки потенцијал државе и Цркве.

Трећи циљ је да се кроз једну свеобухватну и темељну анализу правних односа државе и Цркве укаже на законску оправданост овог предмета у државним школама. Праксе различитих европских друштава могу пружити референтан оквир у тражењу одговора на ово питање, чиме би статус Верске наставе могао бити трајно решен.

Напоследку, четврти циљ рада јесте испитивање корелације наставних планова и програма Верске наставе са тековинама и вредностима постсекуларног друштва. У првом реду, на уму имамо толеранцију, која се све више истиче као вредност, али и као императив у времену огромних миграција и сусрета људи различитог културног залеђа. Кроз овакву анализу се може доћи до увида о доприносу Веронауке развоју толеранције, и „делатне вере“ у савременом свету.

Значај истраживања

Истраживање има вишеструки значај и огледа се у неколико аспеката. Најпре, сагледавање секуларизма у његовом историјском и савременом постсекуларном контексту, може бити од велике користи у погледу оцртавања историјских тековина и заблуда по питању односа Цркве и државе. На бази тог сагледавања можемо доћи до најприхватљивијег модела за савремене друштвене токове, и нагласити хришћански етос живота у данашњем свету. Хришћански етос подразумева пре свега проактиван и толерантан став, те је важно апострофирати га у времену када се, са једне стране, често чује идеализација и вапај за ранијим временима, али и, са друге стране, напади и тежње за протеривањем Цркве из јавног живота,.

Поред овога, важно је истаћи да Верска настава није била предмет темељне анализе у домаћим црквеним круговима, тако да оваква студија може, кроз сагледавање постојећих правних решења о Веронауци, помоћи разрешењу несугласица које постоје у домаћој јавности када је реч о одржавању овог предмета у државним школама. Такође, рад може унапредити наставну праксу, нарочито кроз анализу наставних планова све три хришћанске конфесије, са циљем одговора на питање да ли Верска настава негује инклузивни приступ који је неопходан у наше време, и којем кроз образовање тежи већина европских држава.

Напоследку, верујемо да је истраживање значајно јер може да допринесе (или бар подстакне) дефинисању јасне просветне политике када је Верска настава у питању, како са аспекта Цркве тако и са становишта државе. Сагледавање односа државе и Цркве у секуларним европским друштвима не може да пружи оквир који ће у целини бити преузет и имплементиран у домаћим оквирима, али може да понуди корисне идеје. Операционализација и разрада самог наставног предмета треба да буде плод сарадње између државе и Цркве, са циљем креирања решења које је најодговарајуће за конкретну средину. У том смислу, верујемо да ће овај рад рефлектовати активан хришћански приступ проблему Верске наставе и да ће подстаћи дискусију секуларних и црквених стручњака у циљу креирања најбољих решења за реализацију Веронауке у Србији.

Прелиминарна библиографија

Латиница:

1. „The mission of the Orthodox church in today's world.” *The Russian Orthodox Church – Department for External Church Relations*, посећено, 6. маја 2020. г. <https://mospat.ru/en/2016/01/28/news127353/>.
2. Agabmen, Đorđo. *Homo Sacer, Suverena moć i goli život*. Loznica: Karpos, 2013.
3. Agabmen, Đorđo. *Profanacije*. Beograd: Rende, 2010.
4. Agolia, Grace Mariette. „Clarifying the Task of the Church in a Secular Age.” *Lumen et Vita* 10, no. 2 (2020): 38-51.
5. Alfeyev, Hilarion. “European Christianity and the Challenge of Militant Secularism.” *The Ecumenical review* 57, no. 1 (2005): 82-91.

6. Alfeyev, Hilarion. "The concept of the dignity and freedom of the person in Christianity and secular humanism." in: *Europaica Bulletin*, no 114 (February 16, 2007). посећено 18.7.2020. г. <http://orthodoxeurope.org/page/14/114.aspx>.
7. Alfeyev, Hilarion. *Orthodox Witness Today*. Geneva: WCC Publications, 2005.
8. Avramović, Sima. „Poimanje sekularnosti u Srbiji – refleksije sa javne rasprave u Ustavnom sudu Srbije.“ *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, бр. 2 (2011): 279-301.
9. Avramović, Sima. „Religious Education in Public Schools and Religious Identity in Post-communist Serbia.” *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review*, no. 3 (2016): 25-56.
10. Avramović, Sima. „Serbia.“ in: *Religion and the Secular State: National Reports*. ed. W. C. Durham, J. Martinez-Torron, 599-613. Madrid, 2015.
11. Barry A. Kosmin. "Contemporary Secularity and Secularism." in: *Secularism & Secularity: Contemporary International Perspectives*, ed. Barry A. Kosmin and Ariela Keysar, 1-13. Hartford: CT: ISSSC, 2007.
12. Berđajev, Nikolaj. *Carstvo duha i carstvo ćesara*. Novi Sad: Dobra vest, 1992.
13. Bigović, Radovan. *The Orthodox Church in the 21st Century*. Belgrade: Foundation Konrad Adenauer – Christian Cultural Center, 2013.
14. Blagojević, Mirko. "Contemporary Religiousness of University Students and Desecularization of Serbian Society." in: *(Post) Secular Turn: Religious, Moral and Socio-Political Values of the Student Population in Serbia*, ed. Mirko Blagojević, Jelena Jablanov Maksimović, Tijana Bajović, 13-63. Belgrade: Centre for Religious Studies of the Institute for Philosophy and Social Theory, Konrad Adenauer Foundation, Centre for European Studies, 2013.
15. Blagojević, Mirko. „Desecularization of Contemporary Serbian Society.“ *Religion in Eastern Europe*, vol. XXVII, no. 1 (2008): 37-50.
16. Blagojević, Mirko. „Revitalization of Religion and Dialogue.“ in: *Religious dialogue: drama of understanding*, ed. Mirko Vukomanović and Marinko Vučinić, 217-222. Belgrade: Belgrade Open School.
17. Blagojević, Mirko. *Religija i crkva u transformacijama društva: sociološko-istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnić, 2005.

18. Blagojević, Mirko. *Vitalnost religije u (de)sekularizovanom društvu : (desekularizacija srpskog i ruskog društva)*. Beograd: Institut društvenih nauka, 2015.
19. Bobero, Žan & Mišlin, Milo. *Laiciteti bez granica*. Loznica: Karpos, 2011.
20. Bonhoeffer, Dietrich. *Etika*. Rijeka: Ex libris, 2007. S nemačkog preveo Alen Kristić.
21. Bonhoeffer, Dietrich. *Zajednički život*. Zagreb, Osijek: Izvori, 1987.
22. Boojamra, Lawrence John. *Foundations for Orthodox Christian Education*. Crestwood, NY: St Vladimir's Seminary, 1989.
23. Bria, Ion. *Go Forth in Peace: Orthodox Perspectives on Mission*. Geneva: World Council of Churches, 1986.
24. Bruce. Steve. "Secularization." in: *The New Blackwell Companion to the Sociology of Religion*, ed. Bryan Turner, 125-141. John Wiley & Sons, 2010.
25. Casanova, Jose. "Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective." *The Hedgehog Review*, 8 (2006): 7–22.
26. Casanova, Jose. *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
27. Chambers, Paul. *Religion, Secularization and Social Change: Congregational Studies in a Post-Christian Society*, University of Wales Press, 2005.
28. Clapsis, Emmanuel, ed. *The Orthodox Churches in a Pluralistic World: an Ecumenical Conversation*. Geneva-Brookline: WCC Publications, Holy Cross Orthodox Press, 2004.
29. Clapsis, Emmanuel. *Orthodoxy in Conversation: Orthodox Ecumenical Engagements*. Geneva-Brookline: WCC Publications, Holy Cross Orthodox Press, 2000.
30. Copson, Andrew. *Secularism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2019.
31. Cox, Harvey. *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective*. Princeton: Princeton University Press, 2013.
32. Cupitt, Donn. *The Meaning of the West: An Apologia for Secular Christianity*. London: SCM, 2008.
33. Cvitković, Ivan. „Snaga ili kriza Crkve.“ u: *Religija u savremenom društvu*, ur. Mirko Blagojević, 19-32. Beograd: Institut društvenih nauka, 2017.
34. Đakovac, Aleksandar. „Eschatological realism: A Christian view on culture, religion and violence.“ *Philotheos* 15, (2015): 220-231.

35. Davie, Grace. "Resacralization." in: *The New Blackwell Companion to the Sociology of Religion*, ed. Bryan Turner, 160-179. John Wiley & Sons, 2010.
36. Davie, Grace. „Religion in Europe in the 21st Century: The Factors to Take into Account.“ *Archives Européennes de Sociologie* 47, (2006): 271–296.
37. Davie, Grace. *Europe: The Exceptional Case. Parameters of Faith in the Modern World*. London: Darton, Longman and Todd, 2002.
38. Davie, Grace. *Religija u suvremenoj Europi – mutacija sjećanja*. Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga, 2005.
39. Davie, Grace. *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*. Oxford: Blackwell, 1994.
40. Đurić, Jelena. "Post-Secularity and "Modernization with a Soul." in: *(Post) Secular Turn: Religious, Moral and Socio-Political Values of the Student Population in Serbia*, ed. Mirko Blagojević, Jelena Jablanov Maksimović, Tijana Bajović, 99-120. Belgrade: Centre for Religious Studies of the Institute for Philosophy and Social Theory, Konrad Adenauer Foundation, Centre for European Studies, 2013.
41. Džalto, Davor. Fokas, Effie. et al. „Orthodoxy - Human Rights, & Secularization.“ *Public Orthodoxy*, посећено 2. јула 2020. г. <https://publicorthodoxy.org/2016/04/05/orthodoxy-human-rights-secularization/>.
42. Gavrilović, Danijela, "Desecularization of the World in Sociological Theory." in: *Revitalization of Religion (Theoretical and Comparativ Approaches)*, ed. Danijela Gavrilović, 25-31. Niš: YSSSR Annual, 2009.
43. Gibellini, Rosino. *Teologija dvadesetoga stoljeća*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1999.
44. Glanzer, L. Perry. Petrenko, Konstantin. „Religion and Education in Post-communist Russia: Russia's evolving church-state relations.“ *Journal of Church and State* 49, no. 1 (Winter 2007): 53–73.
45. Gogarten, Friedrich. *Despair and hope of our time*. Philadelphia, Pilgrim Press, 1970.
46. Habermas, Jürgen. „Secularism's Crisis of Faith: Notes on Post-Secular Society.“ *New perspectives quarterly* 25, (2008): 17-29.
47. Habermas, Jürgen. *An Awareness of What is Missing: Faith and Reason in a Post-secular Age*. Cambridge: Polity Press, 2010.

48. Habermas, Jürgen. *Europe: The Faltering Project*. Cambridge-Malden: Polity Press, 2009.
49. Hamilton, Malkom. *Sociologija religije: teorijski i uporedni pristup*. Beograd: Clio, 2003.
50. Holyoake, George. *English Secularism: A Confession of Belief*. Chicago: Open court Pub. Co., 1896.
51. Hovorun, Cyril. Church and Nation: Looking through the Glasses of Post-Secularism." *St Vladimir's Theological Quarterly* 57, no. 3-4 (2013): 423-430.
52. Ilić, Angela. „On the Road towards Religious Pluralism? Church and State in Serbia.” *Religion, State & Society*, Vol. 33, No. 4 (2005): 273-313.
53. Jakelić, Slavica. „Sekularizacija: teorijski i povijesni aspekti.“ u: *Religijski dijalog: drama razumevanja*, prir. Milan Vukomanović, Marinko Vučinić, 59-89. Beograd: Centar za proučavanje religije BOŠ, 2003.
54. Jakelić, Slavica. *Collectivistic Religions : religion, choice, and identity in late modernity*. London: Routledge, 2016.
55. Jović, Rastko. „Theology with a Human Face.“ *Journal of Eastern Christian Studies* 69, no. 1-4 (2017): 167-180.
56. Jukić, Jakov. *Lice i maske svetoga*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1997.
57. Kalaitzidis, Pantelis. “Church and State in the Orthodox World: From the Byzantine ‘Symphonia’ and Nationalized Orthodoxy, to the Need of Witnessing the Word of God in a Pluralistic Society.” in: *Religioni, libertà, potere*, ed. Emanuela Fogliadini, 39-74. Milano: Vita e pensiero, 2014.
58. Kalaitzidis, Pantelis. „New Wine into Old Wineskins?: Orthodox Theology of Mission Facing the Challenges of a Global World.“ in: *Theological Education and Theology of Life*, ed. Longkumer Atola, Huang, Po Ho and Andrée, Uta, 119-147. Oxford: Regnum Books International, 2016.
59. Kalaitzidis, Pantelis. *Orthodoxy and Political Theology*. World Council of Churches, 2012.
60. Karakolis, Christos. “Church and Nation in the New Testament: The Formation of the Pauline Communities.” *St Vladimir's Theological Quarterly* 57, no. 3-4 (2013): 361-380.

61. Karpov, Vjaceslav. „Desecularization: A Conceptual Framework.“ *Journal of Church and State* 52, no. 2 (2010): 232-270.
62. Kasper, Walter. *Jesus the Christ*. London: T&T Clark, 2011.
63. Kofanova, Elena. Mčedlova, Marina. „Religioznost građana Rusije i Evrope.“ *Filozofija i društvo*, br. 1 (2012): 21-39.
64. Kostić, Ejub Ivan, pr. *Religija, verovanje i građanski identitet*. Beograd: Balkanski centar za Bliski istok, 2019.
65. Kuburić, Zorica and Vukomanović, Milan. “Religious Education: The Case of Serbia.” in: *Religion and Pluralism in Education: Comparative Approaches in the Western Balkans*, ed. Zorica Kuburić, Christian Moe, 107-138. Novi Sad: CEIR, 2006.
66. Kuburić, Zorica. „Sekularizam.“ u: *Savremeni problemi pravne i političke filozofije*, ur. Bojan Spaić, Damir Banović, 413-430. Sarajevo: Šahinpašić, 2016.
67. Libe, Herman. *Religija posle prosvetiteljstva*. Beograd: Albatros plus, 2012.
68. Makrides, N. Vasilios. „Orthodox Eastern and South Eastern Europe: Exception or Special Case?.“ in: *The Plurality of Europe: Identities and Spaces*, ed. Winfried Eberhard and Christian Lübke, 189–203. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2010.
69. Martin, David. *A general theory of secularization*. Oxford, 1978.
70. Martin, David. *On Secularization: Towards a Revised General Theory*. Burlington: Ashgate, 2005.
71. Matos, Bruno. „Postsekularizam: modeli interakcije religioznog i sekularnog poimanja racionalnosti.“ *Nova prisutnost* 14, br. 2 (2016): 203-218.
72. Milbank, John. *Theology and Social Theory. Beyond Secular Reason*. Oxford, Blackwell, 1990.
73. *Osnovi socijalnog učenja Katoličke Crkve*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer, beogradska nadbiskupija, 2012.
74. Pannenberg, Wolfhart. “How to Think About Secularism.” *First Thing* 64, (1996): 27-32.
75. Pannenberg, Wolfhart. “The Present and Future Church.” *First Thing*, (November 1991).
76. Papanikolaou, Aristotle. “The death of secularism: Russia, Turkey, and Western cluelessness.” *Public Orthodoxy*, посећено, 24.7.2020. г. <https://publicorthodoxy.org/2020/07/22/death-of-secularism/>.

77. Papanikolaou, Aristotle. *The Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy*. Notre Dame: IN: University of Notre Dame Press, 2012.
78. Pépin, Luce. *Teaching about religions in European school systems: policy issues and trends*. London: Alliance Publishing Trust, 2009.
79. Radić, Radmila. „Država, Srpska pravoslavna i Rimokatolička crkva od 1945. godine do polovine šezdesetih godina.“ u: *Religijski dijalog: drama razumevanja*, prir. Milan Vukomanović i Marinko Vučinić, 59-89. Beograd: Beogradska otvorena škola, 2003.
80. Radisavljević Ćipirizović, Dragana. *Religioznost i tradicija: vezanost za religiju i crkvu u Srbiju na raskršću milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2006.
81. Rahner, Karl. “The Function of the Church as a Critic of Society.” *Theological Investigations*, vol. 12. New York: Seabury, 1974.
82. Rahner, Karl. *Šanse kršćanstva u naše doba*. Zagreb: M. Pavlović, 1966.
83. Rahner, Karl. *Temelji kršćanske vjere: uvod u pojam kršćanstva*. Rijeka: Ex Libris, 2007.
84. Remon, Rene. *Religija i društvo u Evropi : sekularizacija u XIX I XX veku : 1789-2000*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2017.
85. Sisto, Davide. „Secularization.“ *Lessico di etica pubblica*, посећено, 20. јула 2020. г. <http://www.eticapubblica.it/lexikon/secolarizzazione-davide-sisto/>
86. Smith, Graeme. *A Short History of Secularism*. I. B. Tauris, 2007.
87. Smith, K.A. James. *How (not) to be Secular: reading Charles Taylor*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 2014.
88. Taylor, Charles. *A secular age*. Cambridge: Harvard University Press, 2007.
89. Tillich, Paul. *Teologija kulture*. Rijeka, Sarajevo: Ex Libris, Synopsis, 2009.
90. Turner, Bryan. “Religion in a Post-secular Society.” in: *The New Blackwell Companion to the Sociology of Religion*, ed. Bryan Turner, 649-667. John Wiley & Sons, 2010.
91. Turner, Bryan. „Post-Secular Society: Consumerism and the Democratization of Religion.“ in: *The Post Secular in Question: religion in contemporary society*, ed. P. Gorski, D. Kyuman, J Torpey, 135-158. New York University Press, 2012.
92. Turner, Bryan. „Religion in Liberal and Authoritarian States.“ in: *Religion and the State: A Comparative Sociology*, ed. J. M. Barbalet, Adam Possamai, Bryan S. Turner, 25-43. London, New York, Delhi: Anthem Press, 2011.

93. Vasilevich, Natallia. „Ecumenical Dimension in the Orthodox Christian Education.“ in: *Orthodox Handbook on Ecumenism: Resources for Theological Education*, ed. Kalaitzidis, Pantelis. Werner, Dietrich. et al., 783-788. Oxford: Regnum Books International, 2014.
94. Vatimo, Dani. *Vjerovati da vjeruješ*. Beograd: Fedon, 2009.
95. Veber, Maks. *Metodologija društvenih nauka*, Zagreb: Globus, 1986.
96. Vukomanović, Milan. “Religion and Modernity in a New Key.” in: *Revitalization of Religion – Theoretical and Comparative Approaches*, 7-15. Niš: YSSSR, 2009.
97. Ware, Kallistos. *Orthodox theology in the twenty-first century*. Geneva: WCC, 2012.

ћирилица:

1. Аврамовић, Сима. „Правни оквири односа Цркве и државе у Европи.“ *Хришћанство и европске интеграције*, ур. Јелена Јабланов-Максимовић, Радован Биговић, 53-59. Београд: Фондација Конрад Аденауер, 2010.
2. Аврамовић, Сима. „Право на верску наставу у нашем и упоредном Европском Праву.“ *Анали правног факултета у Београду: часопис за правне и друштвене науке*, бр. 1 (2005): 46-65.
3. Алфејев, Иларион. „Хришћанство пред изазовом милитантног секуларизма.“ *Теологија.нет – теолошки интернет магазин*, посећено 14.9.2020. г., <https://teologija.net/jedan-hriscanski-sekularizam/>.
4. Алфејев, Иларион. *Православно богословље на размеђу векова*. Крагујевац: Каленић, 2011.
5. Афанасјев, Николај. *Студије и чланци*. Вршац: Епархијски управни одбор Епархије банатске, 2003.
6. Бакић Хејден, Милица. „Религија и религијски ауторитет у доба секуларизма и глобализације – неке импликације за Балкан.“ у: *Религија, религиозност и савремена култура. Од мистичног до (и)рационалног и vice versa*, ур. Александра Павићевић, 19-36. Београд: Етнографски институт САНУ, 2014.
7. Биговић, Радован. „Православна Црква и европске интеграције.“ *Теме – часопис за друштвене науке* XXXIV, бр. 1 (јануар-март 2010): 183-195.

8. Биговић, Радован. „Проблеми савременог црквеног васпитања и образовања.“ *Теолошки погледи* 1-4 , бр. 27 (1994): 179-198.
9. Биговић, Радован. *Црква и друштво*. Београд: Хиландарски фонд при Богословском факултету СПЦ, 2010.
10. Биговић, Радован. *Црква у савременом свету*. Београд: Службени гласник, 2010.
11. Брија, Јон. *Пођите у миру – православни поглед на мисионарство: зборник радова*. Београд, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1989.
12. Воларевић, Ана. *Утицај православног катихизиса на психо-емоционалне особине личности адолесцената*. Докторска дисертација: Универзитет у Крагујевцу, 2014.
13. Гашић Павишић, Слободанка. „Квалитет Верске наставе у београдским школама: општи налази евалуације.“ *Вероучитељ у школи: часопис за дидактичко методичка питања верске наставе*, бр. 1-2 (2011): 67-78.
14. Григорије Богослов, *Сабрана дела*. Београд: Хришћанска мисао, 2004.
15. Димић, Љубодраг. *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941. Део 1. Друштво и држава*. Београд: Стубови културе, 1996.
16. Драгутиновић, Предраг. „Црква и држава. Скица новозаветних позиција.“ у: *Европа и хришћанске вредности: путеви библијске рецепције*, ур. Ненад Божовић, Владан Таталовић, 83-98. Београд: Библијски институт Православно богословског факултета, Фондација Конрад Аденауер, 2020.
17. Дрејн Џон. *Увођење у Стари Завет*. Београд: Сlio, 2004.
18. Дрејн, Џон. *Увођење у Нови Завет*. Београд: Сlio, 2004.
19. Ђаковац, Александар. *Небески Јерусалим и секуларно царство: Огледи о Цркви и секуларизму*. Београд: Хришћански културни центар др Радован Биговић, Параклис Светог Јована Златоустог, 2018.
20. Ђорђевић, Драгољуб. „Свето и световно - секуларизација као социолошки проблем.“ у: *Повратак светог ?*, прир. Драгољуб Ђорђевић, 7-28. Ниш: Градина, 1994.
21. Ђорђевић, Ђорђевић. „Над судбином религије, посебно хришћанства.“ у: *Хришћанство у 21. веку*, прир. Драгољуб Ђорђевић и др., 9-26. Лесковац, Нови Сад, Ниш: Прометеј, Лесковачки културни центар, ЈУНИР.

22. Зизиулас, Јован. „Евхаристијско виђење света.“ у: *Православна теологија*, ур. Радован Биговић, 18-28. Београд: Богословски факултет, 1995.
23. Зизјулас Јован. *Догматске теме*. Нови Сад: Беседа, 2009.
24. Зуковић, Слађана. „Функционалност савремене породице и верска настава као ресурс њеног оснаживања.“ *Педагошка стварност*, бр. 1-2 (2009): 33-48.
25. Ивановић, Станоје. „Образовање између религије и секуларизације.“ *Иновације у настави*, бр. 2 (2015): 13-17.
26. Јанулатос, Анастасије. *Глобализам и православље*. Београд: Хиландарски фонд при Богословском Факултету СПЦ, Хришћански културни центар, 2002.
27. Јевтић, Атанасије. „Литургија и васпитање.“ *Теолошки погледи*, бр. 4 (1976): 213-220.
28. Јевтић, Атанасије. „Литургијски живот – срж црквеног живота.“ у: *Трпеза Господња*, Николај Афанасјев, 5-24. Цетиње: Светигора, 2001.
29. Јевтић, Атанасије. *Дела апостолских ученика*. Врњачка Бања: Братство Светог Симеона, 2002.
30. Јоанис, С. Петру. *Хришћанство и друштво*. Крагујевац: Каленић, 2018.
31. Јовић, Растко. „Глобализација и веронаука.“ *Вероучитељ у школи* 3, (2012): 79-96.
32. Јовић, Растко. „Неко ме се дотаче.“ *Вероучитељ у школи* 2, (2011): 75-90.
33. Јовић, Растко. „Црквени секуларизам кроз службу духовништва.“ *Саборност* 3, (2009): 81-95.
34. Јовић, Растко. *Динамика хришћанског идентитета*. Београд: Православно богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2018.
35. Калаидзидис, Панделис. „Православна теологија мисије: суочавање са изазовима глобалног света.“ *Богословље* 77, бр. 1 (2018): 61-92.
36. Качарић, Нинослав. „Српска православна верска настава у Србији – историјат и перспективе.“ *Истраживања у педагогији* 4, бр. 2 (2014): 49-64.
37. Кирило Јерусалимски. *Катихезе*. Београд: Хришћанска мисао, 2001.
38. Кнежевић, Никола. „Политичка теологија Јохана Баптиста Меца.“ у: *Хришћанство и демократија: између антагонизма и могућности*, ур. Јелена Јабланов Максимовић, 173-195. Београд: Konrad Adenauer Stiftung, 2010.

39. Коковић, Драган. „Религија и култура – нити скривеног стварања.“ у: *Религијска култура*, прир. Драгољуб Б. Ђорђевић, 18-29. Лесковац: Лесковачки културни центар, 2015.
40. Крстић, Зоран. “Historia magistra vitae est – предлог теолошког превредновања процеса секуларизације.“ *Теме – часопис за друштвене науке* XXXIV, бр. 1 (јануар-март 2010): 239-250.
41. Крстић, Зоран. „Могућности хришћанског теолошког мишљења у постмодерности.“ *Саборност* 8, (2014): 17-26.
42. Крстић, Зоран. *Православље и модерност: теме практичне теологије*. Београд: Службени гласник, 2012.
43. Крстић, Зоран. *Хришћанство у вртлозима савремености*. Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, 2016.
44. Крстић, Зоран. *Црква у друштву: у прошлости и садашњости*. Крагујевац: Каленић, 2014.
45. Кубурић, Зорица и Зуковић Слађана. *Верска настава у школи*. Нови Сад: Центар за емпиријска истраживања религије, Савез педагошких друштава Војводине, 2010.
46. Мајендорф, Јован. „Католичност (саборност) Цркве.“ у: *Саборност Цркве, књига 1*. 113-130. Београд: Богословски факултет СПЦ, 1986.
47. Мајендорф, Јован. *Сведочење (хришћана) свету*. Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке, 2007.
48. Макридис, Н. Василиос. *Културна историја православља и модерност*. Београд: Хришћански културни центар, Konrad Adenauer Stiftung, 2014.
49. Максимовић, Бошко. „Правни положај вјерске наставе у бившим републикама СФР Југославије.“ *Годишњак Православног богословског факултета Универзитета у Источном Сарајеву* 15, (2016): 116-139.
50. Мандзаридис, И. Георгије. *Социологија хришћанства*. Београд: Хришћански културни центар др Радован Биговић, 2017.
51. Маркешаић, Иван. „Секуларна држава и хришћанство. Могу ли у будућности једно без другог?.“ у: *Хришћанство у 21. веку*, прир. Драгољуб Ђорђевић и др., 297-311. Лесковац, Нови Сад, Ниш: Прометеј, Лесковачки културни центар, ЈУНИР, 2014.

52. Миз, Роман. „Веронаука у школама неких европских земаља првенствено чланица Европске уније.“ у: *Религија, веронаука, толеранција*, прир. Зорица Кубурић, 107-109. Нови Сад: Центар за емпиријска истраживања, 2010.
53. *Мисиологија: уџбеник*. Крагујевац: Каленић, 2012.
54. Папаниколау, Аристотел. „Један хришћански секуларизам.“ *Теологија.нет* – теолошки интернет магазин, посећено 27.10.2020. г., <https://teologija.net/jedan-hriscanski-sekularizam/>.
55. Радић, Драган. „Црква и нација – рецепција старозаветних појмова изабрани народ и народ Божји у новозаветним текстовима и у савременом контексту.“ у: *Европа и хришћанске вредности: путеви библијске рецепције*, ур. Ненад Божовић, Владан Таталовић, 99-124. Београд: Библијски институт Православно богословског факултета, Фондација Конрад Аденауер, 2020.
56. Радић, Татјана. „Дете, детињство и људска права. Перспектива социологије детињства и социологије хришћанства.“ у: *Људска права у хришћанској традицији*, прир. Радован Биговић, 99-111. Београд: Службени гласник, 2009.
57. Радовић, Амфилохије. *Основе православног васпитања*. Врњачка Бања: Братство Светог Симеона Мироточивог, 1993.
58. Радуловић, Милан. *Обнова српског државно-црквеног права*. Београд: Фондација Конрад Аденауер – Хришћански културни центар, 2009.
59. Рајчевић, Петар. *Верски садржаји у наставним плановима и програмима за основне школе у Србији*. Призрен: Учитељски факултет Лепосавић, 2012.
60. Роберс, Герхард (прир.). *Држава и црква у Европској унији*. Београд: Православно богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2012.
61. Смиљанић, Михајло. „Утицај верске наставе на живот и ставове ученика – резултати анкете спроведене у београдским школама.“ у: *Религија, религиозност и савремена култура: од мистичног до (и)рационалног и vice versa*, ур. Александра Павићевић, 73-84. Београд: Етнографски институт САНУ, 2014.
62. Станковић, Владан. „Религијска култура православља, католичанства и протестантизма.“ у: *Религијска култура*, прир. Драгољуб Б. Ђорђевић, 98-116. Лесковац: Лесковачки културни центар, 2015.

63. Стојановић, Љубивоје. *Пастирско богословље с мисионарством: уџбеник за ученике 5 разреда богословије*. Београд: Свети Архијерејски Синод СПЦ, 2012.
64. Тодоровић, Драган. „Секуларизација и секуларизам – кључне идеје и терминолошка разликовања.“ у: *Религија у јавном, политичком и друштвеном сектору*, прир. Јелена Јабланов Максимовић, 32-35. Београд: Фондација Конрад Аденауер, Хришћански културни центар др Радован Биговић, 2013.
65. Трајковић, Марко. „Верска настава у секуларном друштву – један аспект људских права.“ *Теолошки погледи* LIII, бр. 1 (2020): 161-174.
66. Флоровски, Георгије. *Евхаристијска еклисиологија: Христос – Црква – Евхаристија*. Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, 2016.
67. Флоровски, Георгије. *Теологија културе. I, Небеско друштво*. Пожаревац: Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, 2018.
68. Флоровски, Георгије. *Хришћанство и култура*. Београд: Логос, 2005.
69. Харви Кокс, „Религија се враћа у световни град.“ у: *Повратак светог ?*, прир. Драгољуб Ђорђевић, 129-137. Ниш: Градина, 1994.
70. Цвитковић, Иван. „Еуропски страхови од сусрета религијских култура.“ у: *Религијска култура*, прир. Драгољуб Б. Ђорђевић, 30-45. Лесковац: Лесковачки културни центар, 2015.
71. Шајнер, Лари. „Појам секуларизације у емпиријском истраживању.“ у: *Повратак светог?*, прир. Драгољуб Ђорђевић, 45-54. Ниш: Градина, 1994.
72. Шијаковић, Богољуб. „Вјероучитељ као ученик Христов и као узор.“ *Богословље* LXVII, бр. 1 (2009): 89-94.
73. Шмеман, Александар. *За живот света*. Београд: Логос, 2006.
74. Шмеман, Александар. *Литургија и живот*. Цетиње: Митрополија Црногорско-приморска и Скендеријска, 1992.
75. Шмеман, Александар. *Наш живот у Христу, Христов живот у нама : изабране беседе, есеји, студије и одломци из Дневника 1973-1983*. Београд: Мисионарска школа при храму Александра Невског, 2007.
76. Шмеман, Александар. *Православље на западу: црква, свет, мисија*. Цетиње: Светигора, 1997.

Библиографија:

Марко, Трајковић. „Верска настава у секуларном друштву – један аспект људских права.“ *Теолошки погледи* LIII (1/2020): 161-174.

Марко, Трајковић. „Верска настава и толеранција у савременом друштву.“ *Религија и толеранција*, бр. 34 (јул-дец. 2020): 205-217.

Марко Трајковић. „Верска настава у Србији: период од формирања Краљевине СХС до почетка Другог светског рата.“ *Теолошки погледи* LIV (1/2021): 163-178.

У Жичком благовеснику писао чланке за ширу читалачку публику о Верској настави у Србији између два светска рата.

ИЗЈАВА

Овим путем изјављујем да тему „Секуларизам и хришћанство кроз призму Верске наставе у Србији“ коју сам пријавио за докторску дисертацију на Православном богословском факултету Универзитета у Београду, нисам пријављивао ни на једној другој високошколској установи у земљи и иностранству.
